

JINOYAT PROTSESSIDA RAQAMLI DALILLAR INSTITUTI

Vapayev Karimboy Muzaffar o'g'li

Toshkent davlat yuridik universiteti Jinoiy odil sudlov fakultetining 3-kurs talabasi

E-mail: vapayevkarimboy@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada dalil tushunchasi va uning huquqiy tavsifi, dalillarning alohida turi sifatida raqamli dalillar institutining vujudga kelish asoslari keng tahlil qilingan. Shuningdek, ushbu maqolada yozma, ashyoviy va raqamli dalillarni olish usullari va saqlash tartibi, "O'zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga raqamli dalillar bilan ishlash tizimini takomillashtirishga qaratilgan o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida"gi qonunini qabul qilinishining ahamiyati ochib berilgan. Ushbu maqolaning dolzarbligi axborot texnologiyalari shiddat bilan rivojlanayotgan bugungi davrda raqamli dalillar institutining ahamiyatli jihatlari mavjudligi, raqamli dalillarni to'plash, tekshirish va sudda qo'llash masalasini tadqiq qilish hisoblanadi.

Mavzu doirasida Ukraina, Germaniya, Buyuk Britaniya, Fransiya davlatlarining qonunchilik hujjatlari va xorijiy olimlarning fikrlari, tadqiqot ishlaridan foydalanilgan va ularga maqsadli havolalar berilgan.

Kalit so'zlar: Jinoyat protsessi, axborot texnologiyalari, raqamli kriminalistika, raqamli dalillar, elektron ma'lumotlar, forensik ekspertiza, kriptografik himoya, raqamli imzo.

INSTITUTE OF DIGITAL EVIDENCE IN CRIMINAL PROCEEDINGS

Vapayev Karimboy Muzaffar ugli

3 rd year student of of the Faculty of Criminal Justice of Tashkent State University of Law E-mail: vapayevkarimboy@gmail.com

Annotation: In this article, the concept of evidence and its legal description, as well as the foundations of the emergence of the institution of digital evidence as a special type of evidence, are extensively analyzed. Also, this article reveals the importance of the adoption of the law "On amendments and additions aimed at improving the system of working with digital evidence to certain legal documents of the Republic of Uzbekistan" and the methods of obtaining and storing written, material and digital evidence. The relevance of this article is the existence of significant aspects of the institute of digital evidence in today's era of rapid development of information technologies, research of the issue of collection, verification and use of digital evidence in court.

Within the scope of the topic, legislative documents of Ukraine, Germany, Great Britain, France and opinions of foreign scientists, research works were used and targeted references were given to them.

Keywords: *Criminal procedure, information technologies, digital forensics, digital evidence, electronic data, forensic expertise, cryptographic protection, digital signature.*

ИНСТИТУТ ЦИФРОВЫХ ДОКАЗАТЕЛЬСТВ В УГОЛОВНОМ ПРОЦЕССЕ

Вапаев Каримбой Музаффар угли

*Студент 3 курса факультета уголовного правосудия Ташкентского
государственного юридического университета E-mail:
vapayevkarimboy@gmail.com*

Аннотация: *В данной статье подробно анализируются понятие доказательства и его юридическое описание, а также основы возникновения института цифровых доказательств как особого вида доказательств. Также в данной статье раскрывается значение принятия закона «О внесении изменений и дополнений, направленных на совершенствование системы работы с электронными доказательствами в некоторые правовые документы Республики Узбекистан» и способы получения и хранения письменных, вещественных и цифровых доказательств. Актуальность данной статьи заключается в существовании существенных аспектов института цифровых доказательств в современную эпоху бурного развития информационных технологий, исследования вопроса сбора, проверки и использования цифровых доказательств в суде.*

В рамках темы использованы законодательные документы Украины, Германии, Великобритании, Франции и мнения зарубежных ученых, научные работы и даны целевые ссылки на них.

Ключевые слова: *Уголовный процесс, информационные технологии, цифровая криминалистика, цифровые доказательства, электронные данные, судебная экспертиза, криптографическая защита, электронная подпись.*

KIRISH

Dalil tushunchasini kelib chiqishi dalolat, isbot, (fikr, mulohaza va shu kabilarni tasdiqlovchi, ular haqida dalolat beruvchi) manba degan ma'noni anglatadi. Ushbu tushunchaning huquqiy ma'nosi albatta jinoyat protsessual kodeksida o'z ifodasini topgan. Ushbu kodeksning 81-moddasida dalil tushunchasiga quyidagicha ta'rif berilgan. Ijtimoiy xavfli qilmishning yuz bergan-bermaganligini, shu qilmishni sodir etgan shaxsning aybli-aybsizligini va ishni to'g'ri hal qilish uchun ahamiyatga molik boshqa holatlarni surishtiruvchining, tergovchining va sudning qonunda belgilangan tartibda aniqlashiga asos bo'ladigan har qanday faktik ma'lumotlar jinoyat ishi

bo'yicha dalil hisoblanadi. Jinoyat protsessual kodeksiga ko'ra dalillar quyidagicha turlarga bo'linadi:

⑦ Yozma (kelib chiqishini, kimga tegishlilikini, ma'lum maqsadlarda foydalanilganligini yoki foydalanishga yaroqliligini, qo'ldan-qo'lga o'tganligi yoki turgan joyi o'zgarganligini, u yoki bu moddalar, narsa, jarayon va hodisalar ta'sir etganligini aniqlash mumkin bo'lgan fizikaviy alomatlar yoki belgilarga, shuningdek ish holatlarini aniqlashga xizmat qiladigan har qanday boshqa alomatlar va belgilarga ega bo'lgan narsa ashyoviy dalil hisoblanadi).

⑧ Ashyoviy (mansabdor shaxs yoki fuqaro tomonidan so'z, raqam, chizma yoki boshqa shaklda yozilgan va ish uchun ahamiyatli bo'lishi mumkin bo'lgan ma'lumotlarni saqlash, o'zgartirish, berish uchun mo'ljallangan hujjat yoki boshqa yozuvlar, tergov harakatining bayonnomasi, sud majlisining bayonnomasi va ularning ilovalari ham yozma dalil hisoblanadi).

⑨ Raqamli (ish uchun ahamiyatga ega bo'lgan holatlar to'g'risidagi ma'lumotlar mavjud bo'lgan elektron ma'lumotlar, shu jumladan elektron tarzda fayllar, audio, videoyozuvlar, internet jahon axborot tarmog'ida saqlanayotgan ma'lumotlar, shuningdek boshqa elektron ma'lumotlar raqamli dalillardir).

Jinoyat protsessida dalillar instituti ichidagi raqamli dalillarning, alohida institut sifatida shakllanishi bevosita bugungi kunda texnologiyaning shiddat bilan rivojlanishi va AKT sohalarining yangilanishi, ushbu sohada yangi-yangi jinoyatlar sodir etilayotganligi sabablidir. Raqamli texnologiyalar orqali har xil kiberjinoyatchilik turlarining kengayishi ushbu jinoyatlarning sodir qilinishida qo'llanilgan har qanday elektron ma'lumotdan tortib har xil shakldagi video, audio fayllar va boshqalarning jinoyat ishida raqamli dalil sifatida e'tirof etilishiga olib keladi.

Raqamli dalillarning kelib chiqish tarixiga to'xtaladigan bo'lsak bu bevosita raqamli kriminalistikaning rivojlanishi bilan bog'liq. Raqamli dalillarning kelib chiqishi bilan bog'liq dastlabki sa'y-harakatlar faqatgina Shimoliy Amerika bilan cheklanib qolmagan.

Yevropa, Osiyo va Okeaniyada ham huquqni muhofaza qiluvchi organ xodimlari xuddi shunday muammolarga duch kelishgan. Ular o'zlarini va tashkilotlarini kelajakdagi muammolarga tayyorlash uchun bir xil shaxsiy majburiyatlarni qabul qilishdi. 1993-yilda Federal qidiruv byurosi (FQB) Virjiniya shtatining Quantiko shahridagi FQB akademiyasida "Kompyuter dalillari" bo'yicha xalqaro konferensiyani o'tkazdi, unda 26 mamlakatdan vakillar qatnashdi.

Ushbu konferensiyada jamoatchilik harakatlarini muvofiqlashtirish, tajriba almashish va bir-biriga yordam ko'rsatish uchun agentlik darajasida birlashish zarurligi to'g'risida kelishib olindi.

Kompyuter dalillari bo'yicha xalqaro huquqni muhofaza qilish deb nomlangan tadbirning asosiy maqsadi raqamli ekspertiza amaliyoti va raqamli dalillarni to'plash bilan bog'liq rasmiy standartlar va protseduralarga bo'lgan

ehtiyojni hal qilishdan iborat edi. Bu konferensiya aksariyati raqamli ekspertiza standartlari va ilg'or tajribalari bilan shug'ullanadigan organlarning shakllanishiga sababchi bo'ldi.

1995-yilda Baltimorda ikkinchi konferensiya bo'lib o'tdi va "Kompyuter dalillari bo'yicha xalqaro tashkilot" (IOCE) tashkil etildi. Ushbu organ raqamli sud ekspertizasi jarayonining turli bosqichlari atrofida ko'rsatmalar va standartlarni ishlab chiqish uchun yaratilgan.

2005-yildan boshlab raqamli kriminalistika shiddat bilan rivojlana boshladi. Bu davrda juda ko'p miqdordagi dalillarni o'z ichiga olgan, turli xil tekshiruvlarni o'tkazadigan ko'plab amaliyotchilar yetishib chiqdi.

2006-yilda Amerika Qo'shma Shtatlari sudlari raqamli ma'lumotlarni dalillarning yangi shakli sifatida tan olgan va raqamli dalillar bilan ishlash uchun elektron kashfiyot yoki "eDiscovery" deb nomlangan, majburiy tizim hisoblangan fuqarolik protsessual qoidalarini qabul qildi. An'anaviy huquqni muhofaza qiluvchi organlarda ish hajmi keskin oshdi. AQSh Kongressining ko'rsatmalarida Federal qidiruv byurosi (FQB) ning "Kompyuter tahlili va reaksiya guruhi" (CART) 2007-yilning o'zida 2,5 petabaytdan ortiq dalillarni tekshirganligini e'lon qildi. Shu asnoda raqamli dalillar instituti dalillarning alohida bir instituti sifatida shakllanishni boshlagan.

Bugungi kunda olimlar o'rtasida elektron dalillar tushunchasi, xususiyatlari va jinoyat protsessida dalil manbalari tizimidagi o'rnini tushunish bo'yicha yagona yondashuv mavjud emas. Qonunchilik darajasida "elektron (raqamli) dalil" atamasidan foydalanish taklif qilinmoqda. Bu "elektron" dalil yaratilgan va saqlangan qurilma turini, "raqamli" esa tegishli qurilmada shakllanishni qayd etish turini ko'rsatishi bilan tasdiqlanadi.

Kiberxavfsizlik bo'yicha Amerika Qo'shma Shtatlari eksperti Bruce Schneier raqamli dalillarning ishonchliligiga alohida e'tibor qaratadi. Uning fikricha, raqamli dalillarning haqiqiylikni tasdiqlash uchun to'g'ri saqlash va tahlil qilish protokollarini ishlab chiqish juda muhim. Uning ta'kidlashicha, ma'lumotlarni o'zgartirish yoki buzish imkoniyati mavjud bo'lgani uchun, raqamli dalillarni sudda qo'llashda ularning asl holatini saqlab qolish va xavfsizligini ta'minlash kerak. Bu borada u kriptografiya va raqamli imzolarni taqdim etishni tavsiya qiladi.

Jinoyat huquqi bo'yicha olim, Kanadalik ekspert Terry B. Garrison raqamli dalillarning sudda qabul qilinishiga oid savollarni ko'taradi. Uning fikricha, raqamli dalillarni saqlashning standartlariga amal qilish juda muhim, chunki ba'zi holatlarda raqamli dalillarni to'plash va saqlashdagi xatoliklar ularning ishonchli emasligiga olib kelishi mumkin. U sud jarayonlarida noto'g'ri qabul qilingan dalillar natijasida hukmlar noto'g'ri chiqarilishini ta'kidlaydi.

Kiberxavfsizlik va axborot texnologiyalari bo'yicha Amerika Qo'shma Shtatlari mutaxassisi, Peter Neumann, axborot xavfsizligi va kiberxavfsizlik sohasidagi yetakchi mutaxassis raqamli dalillarning to'g'ri tahlil qilishini ta'kidlaydi. U raqamli

dalillarning noaniqlik va xatoliklar tufayli ko'p hollarda noto'g'ri talqin qilish ehtimoli borligini yozadi. Neumann, shu sababli, jinoyat protsessida raqamli dalillarning tahlilini amalga oshiruvchi mutaxassislar uchun qat'iy standartlar va o'quv dasturlarini yaratishni taklif qiladi. Shuningdek, u "tizim xatoliklarini" aniqlashda sun'iy intellekt va avtomatizatsiyalashgan tahlil metodlaridan foydalanishni qo'llab-quvvatlaydi.

Jinoyat protsessini o'rganadigan Buyuk Britaniyalik olim Andrew J. P. Smith raqamli dalillarning savolga tortilishini va normativ jihatlarini ko'rib chiqadi. U raqamli dalillarni tahlil qilishda texnik tafovutlar (masalan, fayl formatlari, dasturiy ta'minot versiyalari)ning sud qarorlariga ta'sirini muhokama qiladi. Uning fikricha, texnik mutaxassislarning ishtiroki jinoyat protsessida muhim ahamiyatga ega, chunki raqamli dalillarning noto'g'ri talqin qilinishi jinoyatchilikni oqlash yoki aybdorlarni jazolashda xatoliklarga olib kelishi mumkinligini ta'kidlagan.

Xorijiy olimlarning fikrlariga ko'ra, jinoyat protsessida raqamli dalillarning samarali qo'llanilishi uchun nafaqat texnik jihatlar, balki yuridik me'yorlar, xalqaro hamkorlik va mutaxassislarning malakasi ham muhimdir. Raqamli dalillarni to'g'ri saqlash, tahlil qilish va sudda ishonchli ravishda taqdim etish uchun zamonaviy texnologiyalar va qat'iy qonuniy asoslar zarur.

Xorijiy davlatlar olimlaridan Samanova o'z tahlillarida raqamli dalillarga baho berishda ularning dolzarbligi, ishonchliligi va yetarliligi tamoyillarni chetga surib qo'ymaslikni, chunki bu tamoyillar tergov va sud jarayonida dalillarni maqbulligida muhim ahamiyatga egalikini ta'kidlab o'tgan. Agar dalillar ushbu shartlarga javob bermasa u ahamiyatsiz deb hisoblanadi va isbotlovchi vositalar qatoridan chiqariladi. Shuning uchun uning o'ziga hosligini tasdiqlash muhimdir va olingan paytdan boshlab kompyuter mutaxassisi ishtirokida ushbu dalillarni tekshiradigan tegishli elementlarni o'z ichiga olgan holda tekshirilishi kerakligini aytib o'tgan.

Castellaro va Bonvin kabi olimlar raqamli dalillar hisobga olinishi kerak bo'lgan murakkabliklarni keltirib chiqarishi, masalan, shaxsiy ma'lumotlarga kirish, tergovga aloqador bo'lmagan tomonlarning shaxsiy ma'lumotlarini buzish, ularning asosiy huquqlarini hurmat qilish chegarasidan chiqib ketish va olingan dalillarni fosh qilish kabi kelajakdagi bekorliklarga yo'l ochadi deya fikr bildirgan.

Raqamli dalillar duch kelishi mumkin bo'lgan muammolar uning haqiqiyliigi, qabul qilinishi va qonuniyligi jihatlarini bilan bog'liq bo'lib, agar ular saqlanib qolmasa, uning ahamiyatsizligi va taxminiy qiymatining yetishmasligiga olib kelishi mumkin, chunki u dalillarning ishonchliligini isbotlamaydi degan to'xtamga kelishgan.

Shuning uchun raqamli dalillarni hisobdagi mulohazakorlik, mantiqiylik va haqiqat shakllari doirasida yetarli darajada tahlil qilish lozim, shunda u ishonchli bo'ladi va sud jarayonida tan olinishi mumkin.

Shunday qilib, olimlar Budapesht Konvensiyasi ma'lumotlarni ta'minlash, ma'lumotlarni ishlab chiqarish tartibi, shuningdek, ma'lumotlarni yozib olish va olib

qo'yish kabi dalillar vositalari bilan hisobga olinadigan mulohazalar bo'yicha ko'rsatmalarni tavsiya qiladi.

Taniqli olimlardan Suproyoga esa raqamli dalillarning o'zgaruvchanligiga to'xtalib, biz shuni ko'rsatishimiz kerakki, bu qurilmada vaqtincha qoladigan barcha ma'lumotlar va hatto o'chirilgan bo'lsa ham, doimiy ravishda qurilmada bo'lgan yoki doimiy bo'lmagan ma'lumotlarni ham o'z ichiga olishini ta'kidlagan. Bunga qo'shimcha ravishda, raqamli dalillarning xususiyatlarini aniqlash juda muhimligini ta'kidlagan. Xuddi shu tarzda, raqamli dalillar mo'rt va o'zgaruvchan, chunki u raqamli qurilmalarda saqlanadi va unga qilingan har qanday harakat uning holatini o'zgartirishi mumkin, shuning uchun uni saqlash zanjiri deb nomlanuvchi protsedura davomida himoya qilish uchun maxsus mexanizmlarni yaratish kerak deya o'zining qarashlarini bayon qilgan.

Samonova, Costelaro, Bonvin, Supryoga kabi xorijiy olimlarning fikrlariga ko'ra olimlar raqamli dalillarga baho berishda ularning dolzarbligi, ishonchliligi va yetarliligi kabi jihatlari inobatga olinishini muhim ahamiyat kasb etishini, raqamli dalillarning o'zgaruvchanligi xususiyatini inobatga olib ularni himoya qilish uchun maxsus mexanizmlarni yaratish kerakligini ta'kidlab o'tgan.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan 2024-yil 21-noyabrda "O'zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga raqamli dalillar bilan ishlash tizimini takomillashtirishga qaratilgan o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida"gi O'RQ-1003-sonli Qonuni imzolandi.

Hujjat bilan jinoyat-protsessual kodeksiga, fuqarolik-protsessual kodeksiga, iqtisodiy protsessual kodeksiga, ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksiga va ma'muriy sud ishlarini yuritish to'g'risidagi kodeksiga raqamli dalillar tushunchasini, raqamli dalillarni to'plash, taqdim etish, mustahkamlash, ko'zdan kechirish, tekshirish va baholash, ularni saqlash, qaytarish hamda yo'q qilish tartibini belgilovchi o'zgartirish va qo'shimchalar kiritilmoqda.

❑ Xususan, jinoyat ishi doirasida guvoh, jabrlanuvchi, gumon qilinuvchi, ayblanuvchi, sudlanuvchi va boshqa shaxslar elektron ma'lumotlarni ushbu ma'lumotlarning ko'chirma nusxasini elektron jismdan elektron ma'lumotlar mavjud bo'lgan boshqa elektron jismga olish orqali taqdim etishga hakli.

❑ Tergovga qadar tekshiruvni amalga oshirayotgan organning mansabdor shaxsi, surishtiruvchi, tergovchi, prokuror yoki sud taqdim etilgan elektron ma'lumotlarni mutaxassis ishtirokida qabul qilib oladi hamda elektron ma'lumotlar mavjud bo'lgan birlamchi elektron jismlarni ko'zdan kechiradi.

❑ Ish uchun ahamiyatga ega bo'lmagan elektron ma'lumotlar mavjud bo'lgan elektron jismlar egalariga darhol qaytarib beriladi.

❑ Ish uchun ahamiyatga ega bo'lgan holatlar to'g'risidagi ma'lumotlar mavjud bo'lgan elektron ma'lumotlar, shu jumladan elektron tarzdagi fayllar, audio-, videoyozuvlar, Internet tarmog'ida saqlanayotgan ma'lumotlar, shuningdek boshqa elektron ma'lumotlar raqamli dalillardir.

❑ Raqamli dalildan ko'chirma nusxa olishga, basharti uning yaxlitligi va aynan o'xshashligi saqlansa, yo'l qo'yiladi.

❑ Raqamli dalildan ko'chirma nusxa olishga yo'l qo'yilishi o'zidan mazkur ko'chirma nusxa olingan raqamli dalilning asli mavjudligi bilan ta'minlanadi.

❑ Guvoh, jabrlanuvchi, gumon qilinuvchi, ayblanuvchi. sudlanuvchi va boshqa shaxslar raqamli dalillarning ko'chirma nusxalarini qog'ozda chop etilgan shaklda taqdim etish huquqiga ega. Bunda raqamli dalilning qog'ozdagi shakli yozma dalil deb hisoblanishi mumkin emas.

Ma'lum bo'lishicha, mazkur qonun huquqni muhofaza qiluvchi organlar va sudlarga o'z faoliyatida zamonaviy texnologiyalardan samarali foydalanishga yordam beradi, bu esa, o'z navbatida, mamlakatimiz huquq tizimining shaffofligi va samaradorligini oshiradi. Raqamli dalillarni to'plash, saqlash va baholash bo'yicha belgilangan tartiblar ularning yuridik ahamiyatini ta'minlash, fuqarolarning huquqlarini himoya qilish va sud jarayonlarining adolatligini ta'minlashga qaratilgan.

Shuningdek, jinoyat protsessual kodeksining 205-moddasida ashyoviy, yozma va raqamli dalillarni olish usullari nazarda tutilgan.

Ashyoviy, yozma va raqamli dalillar sifatida foydalaniladigan narsalar, hujjatlar, elektron ma'lumotlar va boshqa yozuvlar hodisa sodir bo'lgan joyni yoki boshqa joylarni, binolarni, shuningdek texnika vositalarini, telekommunikatsiya tarmoqlarini yoki Internet jahon axborot tarmog'ini ko'zdan kechirish chog'ida, tanib olish uchun ko'rsatish, guvohlantirish, murdani eksqumatsiya qilish, ekspert tekshiruv uchun namunalar olish, ko'rsatuvni hodisa yuz bergan joyda tekshirish chog'ida, olib qo'yish, tintuv yoki eksperiment o'tkazish chog'ida olinishi mumkin yoxud ular jinoyat protsessual kodeksida nazarda tutilgan tartibda tergovga kadar tekshiruvni amalga oshirayotgan organning mansabdor shaxsiga, surishtiruvchiga, tergovchiga, prokurorga yoki sudga taqdim etilishi mumkin.

Ashyoviy, yozma va raqamli dalillarni saqlash hamda boshqa joyga yuborish tartibi ham Jinoyat protsessual kodeksda belgilangan. Ushbu normaga ko'ra:

Ashyoviy, yozma va raqamli dalillarni saqlash, shuningdek ushbu dalillarning ekspertizaga yuborilganligi yoki jinoyat ishi boshqa tergovga qadar tekshiruv, surishtiruv, dastlabki tergov organiga, prokurorga yoxud sudga o'tkazilganligi munosabati bilan ularni boshqa joyga yuborish chogida ashyoviy, yozma va raqamli dalillar yo'qolishining, shikastlanishining, buzilishining, bir-biriga qo'shib yoki aralashib ketishining oldini olish choralari ko'rilishi kerak.

Ishni o'tkazishda u bilan birga yuborilayotgan ashyoviy, yozma va raqamli dalillar ilova xatda yoki unga ilova qilinayotgan ro'yxatda sanab o'tiladi. Bundan tashqari ayblov xulosasiga yoki ayblov dalolatnomasiga ilova qilingan ma'lumotnomada ishdagi mavjud barcha ashyoviy, yozma va raqamli dalillar xar birining qayerda ekanligi ko'rsatilgan xolda birma-bir sanab o'tilgan bo'lishi kerak.

Ashyoviy, yozma va raqamli dalillar pochta yoki chopar orqali yetkazib berilganda tergovga kadar tekshiruvni amalga oshirayotgan organning mansabdor shaxsi, surishtiruvchi, tergovchi, prokuror yoki sudya olingan dalillarni xolislar ishtirokida, zarur bo'lgan hollarda esa ekspert yoxud mutaxassislar ishtirokida ko'zdan kechiradi va ularni ilova xati yoki ro'yxati bilan solishtiradi. Ko'zdan kechirish jarayoni va natijalari to'g'risida bayonnoma tuziladi.

Ashyoviy, yozma va raqamli dalillar ular haqidagi masala sudning qonuniy kuchga kirgan hukmi, ajrimi bilan yoxud tergovga qadar tekshiruvni amalga oshirayotgan organ mansabdor shaxsining, surishtiruvchining, tergovchining, prokurorning ishni tugatish to'g'risidagi qarori bilan hal qilinmaguniga kadar saqlab turiladi. Ushbu Kodeksning 210-moddasida nazarda tutilgan hollarda ashvoviy dalillar to'g'risidagi qaror ish yuritish tamom bo'lguniga kadar qabul qilinishi mumkin.

Ashyoviy, yozma va raqamli dalil sifatida ishga qo'shib qo'yilgan narsaga, hujjatga va (yoki) elektron ma'lumotlarga egalik qilish huquqi to'g'risidagi nizo fuqaroviy sud ishlarini yuritish tartibida hal qilinishi lozim bo'lganda ushbu narsa, hujjat va (yoki) elektron ma'lumotlar fuqaroviy ish bo'yicha sud chiqargan hal qiluv qarori qonuniy kuchga kirguniga qadar saqlanishi kerak.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni bilan "O'zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga raqamli dalillar bilan ishlash tizimini takomillashtirishga qaratilgan o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida"gi qonunni qabul qilinishiga bir qancha asoslar mavjud edi:

Keyingi paytda jinoyatchilar aholining bankdagi pullarini talon-toraj qilishda yangi usullardan foydalanmoqda. Xususan, dasturiy apparat qurilmalari yordamida qonunga xilof tarzda bank kartasi yoki boshqa to'lov kartalarining nusxasini yasash, soxtalashtirish orqali o'zganing bank hisobidagi yoxud elektron to'lov hamyonidagi pullari talon-toraj qilingan.

Huquqni qo'llash amaliyotidagi elektron ma'lumotlarni raqamli dalil deb topish va ish hujjatlariga qo'shish bilan bog'liq muammolar jinoyatni fosh etish bilan bog'liq faoliyatda qiyinchiliklarni yuzaga keltirmoqda. Shu munosabat bilan raqamli dalillarni qabul qilib olish, tekshirish va baholash tartibiga oid normalarni O'zbekiston Respublikasining tegishli qonunchilik hujjatlariga kiritish zarurati yuzaga kelgan.

Qonun loyihasi bilan O'zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga raqamli dalil tushunchasi, raqamli dalillarni aniqlash, to'plash, taqdim qilish, tekshirish, baho berish, qayd etish hamda saqlash tartiblari, shuningdek mazkur jarayon ishtirokchilarining huquq va majburiyatlarini belgilashni nazarda tutuvchi o'zgartirish va qo'shimchalar kiritilmoqda.

Ukraina. Bugungi kunda elektron (raqamli) dalillarni tartibga solish muammosi dolzarb ekanligi e'tirof etildi. Ukraina Jinoyat protsessual kodeksining tahlili elektron (raqamli) dalillar deyarli hech qanday huquqiy tartibga solishga ega emasligini

tushunishga imkon beradi, bu jinoiy ishlarning sifati va samaradorligiga salbiy ta'sir qiladi. Natijada bir qator qonunchilikdagi qarama-qarshiliklar yuzaga keladi. Boshqa protsessual qonunlardan (tijorat, fuqarolik va ma'muriy) farqli o'laroq, jinoyat protsessual qonun hujjatlarida elektron (raqamli) dalillarga oid hech qanday qoidalar mavjud emas. Shu bilan birga, qonunchilik darajasida jinoiy protsessda elektron (raqamli) dalillarni tartibga solish zarurligini tan olish bo'yicha ijobiy tendensiyalar mavjud.

Tergov va sud amaliyotining tahlili huquqni muhofaza qilish organlari xodimlarining elektron dalillarni to'plash borasidagi tushunchalaridagi noaniqlikni ko'rsatdi. Mazkur masala Oliy sudning Jinoyat ishlari bo'yicha kassatsiya sudi sudyalari tomonidan ko'rib chiqilishi uchun mavzu bo'ldi (xususan, elektron dalillarni baholash tartibi va ularning maqbulligi Jinoyat ishlari bo'yicha kassatsiya sudi qo'shma kollegiyasining qarorida tushuntirilgan. Elektron (raqamli) dalillarni to'plash bo'yicha xalqaro tajribani hisobga olgan holda, Berkli protokolidan Ukrainadagi jinoiy ish yuritishda foydalanish imkonini beradi, chunki u xalqaro hamjamiyat tomonidan faol qo'llaniladi.

Buyuk Britaniya. Buyuk Britaniya jinoyat protsessual kodeksi (Criminal Procedure Rules) va Politsiya va jinoyatlarni tergov qilish to'g'risidagi Qonun (Police and Criminal Evidence Act 1984) asosida raqamli dalillarni tartibga soladi. Bu qonunlar raqamli texnologiyalarni jinoyat protsessida qo'llashni tartibga solish va raqamli ma'lumotlarni taqdim etishni belgilaydi. Buyuk Britaniya huquqshunoslari raqamli dalillarni faqat adolatli qidiruv tartibi asosida olishni ta'minlashadi. Bu qidiruvda politsiya va boshqa huquqni muhofaza qilish organlari ruxsatnoma olishlari zarur. Raqamli dalillarning ishonchligini ta'minlash uchun forensik ekspertizalar va ma'lumotlarni kriptografik himoya qilish texnologiyalari qo'llaniladi. Raqamli dalillar sudda taqdim etilgan formatga, ularning to'g'riligini tasdiqlash uchun ekspertiza va tahlil asosida qabul qilinadi.

Germaniya. Germaniya jinoyat protsessual kodeksi raqamli dalillarga nisbatan qator maxsus normalarni o'z ichiga oladi. Germaniya huquqshunoslari raqamli dalillarni oldindan olish va taqdim etishda qat'iy qoidalarni belgilashadi. Germaniyada, raqamli ma'lumotlar faqat maxsus qidiruv orderi asosida va adolatli protsessual nazorat ostida olinishi kerak. Bunga kompyuterlar, mobil qurilmalar, serverlar va internet orqali olingan dalillar kiradi. Jinoyat protsessual kodeksi, saqlashdan oldin raqamli dalillarni o'zgartirilmasligini tasdiqlash uchun zarur texnik vositalar (masalan, imzo)ni talab qiladi. Raqamli dalillarni ekspertlar tomonidan tahlil qilish zarur. Raqamli dalilni tahlil qilishda forensik usullar va kriptografiya texnologiyalari qo'llaniladi.

Fransiya. Fransiya jinoyat protsessual kodeksi va "Raqamli Axborot to'g'risida"gi Qonunlar asosida raqamli dalillarni tartibga soladi. Fransiyada raqamli dalillarning huquqiy ahamiyati va ularni taqdim etish tartibi aniq belgilangan. Fransiyada raqamli dalillarni olish uchun, maxsus qidiruv orderi talab qilinadi. Politsiya tomonidan

raqamli qurilmalar va ma'lumotlar olishdan oldin, ruxsatnoma olish kerak. Fransiyada ham xuddi Germaniyadagidek, raqamli dalillarni sudda qabul qilishda ularning haqiqiyliigi va to'g'riligini tasdiqlash uchun forensik ekspertlar tomonidan tahlil qilish zarur. Raqamli imzo va hash funksiyasi yordamida ma'lumotlarning o'zgartirilmasligini ta'minlash kerak. Agar raqamli dalil qonuniy ravishda olingan bo'lmasa, u sudda rad etiladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Jinoyat protsessida raqamli dalillar instituti zamonaviy huquq tizimlarida muhim ahamiyat kasb etmoqda. Raqamli texnologiyalarning rivojlanishi bilan jinoyatlar ham yanada murakkablashgan, shu sababli, raqamli dalillarni to'plash, saqlash, tahlil qilish va sudda taqdim etish masalalari dolzarb bo'lgan. Raqamli dalillarni qo'llash jarayonida, ularning haqiqiyliigi, o'zgartirilmasligi va maxfiyliyini ta'minlash uchun qat'iy yuridik va texnik me'yorlar zarur. Bu borada, bir qancha xorijiy davlatlar jumladan, Germaniya, Fransiya, Buyuk Britaniya kabi davlatlarda kriptografiya, forensik tahlil va maxsus ekspertizalar muhim vositalar sifatida ishlatiladi. Shuningdek, raqamli dalillarga baho berishda ularning dolzarbliigi, ishonchliligi, yetarliligi va o'zgartirilmaganligi kabi jihatlariiga e'tibor berish lozim. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan "O'zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga raqamli dalillar bilan ishlash tizimini takomillashtirishga qaratilgan o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida"gi O'RQ-1003-sonli Qonunining qabul qilinishi raqamli dalillarni to'plash, saqlash va raqamli dalildan ko'chirma nusxa olishga, basharti uning yaxlitligi va aynan o'xshashligi saqlansa, yo'l qo'yilishi, raqamli dalildan ko'chirma nusxa olishga yo'l qo'yilishi o'zidan mazkur ko'chirma nusxa olingan raqamli dalilning asli mavjudligi bilan ta'minlanishi, guvoh, jabrlanuvchi, gumon qilinuvchi, ayblanuvchi, sudlanuvchi va boshqa shaxslar raqamli dalillarning ko'chirma nusxalarini qog'ozda chop etilgan shaklda taqdim etish huquqiga ega. Bunda raqamli dalilning qog'ozdagi shakli yozma dalil deb hisoblanishi mumkin emasligi bilan bog'liq qoidalar mustahkamlanib qo'yildi.

Xulosa qilib aytganda, jinoyat protsessida raqamli dalillarni samarali qo'llash uchun huquqiy bazani mustahkamlash, texnik vositalarni rivojlantirish va mutaxassislarni tayyorlash zarur. Bu nafaqat jinoyatchilikni samarali tergov qilishga yordam beradi, balki adolatli hukm chiqarishga ham imkon yaratadi.

Birinchidan, har bir raqamli dalilni o'zgartirilmasligini tasdiqlash uchun texnik vositalarni, masalan, shifrlash va raqamli imzolarni qo'llash lozim. Bu raqamli dalillarning haqiqiyliyini tekshirishda muhim rol o'ynaydi va sudda ularning ishonchliligini ta'minlaydi. Bu takliflar jinoyat protsessida raqamli dalillarning samarali va ishonchli qo'llanishini ta'minlashga qaratilgan. Raqamli texnologiyalarni to'g'ri qo'llash, sud tizimining yanada samarali ishlashiga yordam beradi. Ushbu ijobiy tajriba Fransiya, Germaniya davlatlarida mavjud va o'zining ijobiy natijasini bergan.

Ikkinchidan, raqamli dalillarni tahlil qilish uchun mutaxassislar guruhini tashkil etish, ular jinoyat protsessiga oid barcha texnik jihatlarni tekshiradi. Jinoyatlarni tergov qilishda faqatgina huquqshunoslar emas, balki IT mutaxassislari va kiberxavfsizlik ekspertlari ham ishtirok etishini tashkil qilish lozim. Ushbu ijobiy amaliyot kiberxavfsizlik va axborot texnologiyalari bo'yicha AQSH mutaxassisi, Peter Neumann tomonidan o'z tadqiqotlari davomida ilgari surilgan.

Uchinchidan, ijtimoiy tarmoqlarda qilinadigan yozishmalarni, video va audio yozuvlar va boshqalarni rasmiy dalil sifatida sudga kiritish uchun qonuniy asoslarni belgilash. Bu tizimlar orqali to'plangan dalillarni sudda ishonchli hisoblash va tekshirish imkoniyatlarini yaratish mumkin. Chunki raqamli dalillarning asosan ko'pchiligi ijtimoiy tarmoqlardan foydalangan holda jinoyatlarni sodir qilish natijasida vujudga keladi.

REFERENCES:

1. Dalil – Vikipediya <https://uz.m.wikipedia.org/wiki/Dalil>
2. O'zbekiston Respublikasining 1994-yil 22-sentabrda qabul qilingan Jinoyat-protsessual kodeksi <https://lex.uz/docs/-111460>
3. Castellaro, S. B., & Bonvin, P. V. (2020). LA IMPLEMENTACIÓN DEL CONVENIO DE BUDAPEST EN CHILE: UN ANÁLISIS a PROPÓSITO DEL PROYECTO LEGISLATIVO QUE MODIFICA LA LEY 19.223. *Revista De Derecho*, 88(248), 75–112
4. Samonova, V. V. (2022). Electronic evidence in administrative proceedings. *Cuestiones Políticas*, 40(73), 726–740. <https://doi.org/10.46398/cuestpol.4073.41>
5. Suprayoga, B., Hartiwiningsih, & Rustamaji, M. (2023). Reconstruction of State Economic Losses in Criminal Acts of Corruption in Indonesia. *Revista De Gestão Social E Ambiental*, 17(4), e03453. <https://doi.org/10.24857/rgsa>.
6. Raqamli dalillarni sudga taqdim etish tartibi tasdiqlandi – O'zbekiston yangiliklari – *Gazeta.uz* <https://www.gazeta.uz/oz/2024/11/26/digital-evidence/>
7. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga raqamli dalillar bilan ishlash tizimini takomillashtirishga qaratilgan o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida"gi O'RQ-1003-sonli Qonuni
8. Electronic evidence in criminal proceedings: problematic issues of theory and practice | Bulletin of Kharkiv National University of Internal Affairs <https://visnyk.univd.edu.ua/index.php/VNUAF/article/view/639>